

ÁJINIYAZ SHAYÍRDÍN FRAZEOLOGIZM QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

G.A.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Mnajatdinova Elmira-QMU magistrantı

Qaraqalpaq til bilimi jıldan-jılğa rawajlanıp, keñeyip kelmekte. Ásirese, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qáliplesiwinde ayrıqsha ornı bar Ájiniyaz shıǵarmalarınıń tilin tereń hám hár tárepleme úyreniw milliy qádiriyatlarımız qayta tiklenip kiyatırǵan házirgi dáwir ushın eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Qaraqalpaq klassik ádebiyatında Ájiniyaz oǵada úlken talant iyesi, jetik kórkem sóz sheberi retinde ornı bólek. Bul jaǵday birinshi gezekte, shayır dóretken bay ádebiy miyraslardıń tilinde óz sáwleleniwini tapqan. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń jariq juldızlarınıń biri Ájiniyaz Qosıbay ulı óziniń ideyalıq dárejesi joqarı, kórkemligi kúshli shıǵarmaları menen názik lirik, tereń oyshıl-danışpan, xalıqshıl patriot hám gumanist sóz sheberi sıpatında tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında emes, ózi jasaǵan dáwirdegi pútkil Shıǵıs poeziyasınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan búlbúlziban ullı shayır bolıp tabıladı [1.109]. Ol qaraqalpaq ádebiyatına túrkiy tilles xalıqlar ushın ortaqlı bolǵan jazba ádebiyat dástúrlerin alıp kirdi. Ájiniyaz shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligin úyreniw XX ásirdeń 30-jıllarınan baslandı. Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq tiliniń tariyxın hám kórkem shıǵarma tilin izertlew 1960-jıllardan baslap qolǵa alındı. Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyat wákilleri shıǵarmalarınıń tilin izertlew de sol dáwirden baslandı.

Qaraqalpaq tiliniń tariyxın, sonıń ishinde, Ájiniyaz shıǵarmalarınıń tilin izertlewge úlken úles qosqan ilimpazlardıń biri H.Hamidov bolıp esaplanadı. Ol 1960-70-jıllarda Ájiniyaz shayırdıń birqansha qosıqların xalıq awzınan jazıp alıp, olardı baspa sózde járiyaladı [2.114-119]. Jáne de D.S.Nasırovtıń “Qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń qáliplesiwini hám onıń dialektlik sisteması” miynetinde qaraqalpaq klassik shayırları, sonıń ishinde Ájiniyaz shayır dóretpeleriniń tillik ózgeshelikleri boyınsha qısqasha maǵlıwmat berilgen [3.221-276]. J.Shámshetovtıń miynetinde qaraqalpaq tilindegi shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdiń tariyxı úyrenilgen. Onda Ájiniyaz shıǵarmalarında basqa klassik shayırlarǵa qaraǵanda shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdiń ónimli qollanıwı, olardıń sebepleri hám mánileri ayqın berilgen [4.18-20] 1995-jılı avtorlar jámááti tárepien qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarınıń tillik ózgesheliklerin anıqlawǵa arnalǵan miynet kitap bolıp basılıp shıqtı [5]. Onda

qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmaları tiliniń fonetikasý, leksikasý, sóz jasalıwı, morfologiyasý úyrenilgen.

Bunnan soń Ájiniyaz shayırdıń ádebiy miyrasların arıawlı, hár tárepleme úyreniwde G.Qarlıbaevanıń ornı ayrıqsha. Ol óziniń 2017-jılı baspadan shıqqan “Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri” dep atalǵan ilimiy miynetinde [6] Ájiniyaz dóretpelerin hár tárepleme úyrenen. Ilimiy miyette shayırmızdıń shıǵarmaları tilinde qollanılǵan arab-parsı sózleri, gónergen sózler, frazeologizmler, sinonim, antonim hám de stillik ózgesheliklerin de arıawlı túrde úyrenen. Ájiniyazdıń dóretywshiliginiń tillik ózgesheligi álwan túrli. Óytkeni onıń shıǵarmaları tilinde arab-parsı tillerden kirgen sózler, ózlestirilgen sózler, diniy atamalarǵa baylanıslı terminler menen qatar tildiń qaymaǵı esaplanǵan frazeologizmlerdi de kóriwimizge boladı. Solardıń qatarında xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretishiliginiń ájayıp úlgisi esaplanǵan frazeologizmlerdiń ornı bir tóbe. Usı xalıq danalıǵına suwırılǵan til marjanın Ájiniyaz shayırdıń óziniń oy eleginen ótkerip, sheberlik penen paydalanǵan. Kimse **qaza taptı** jannan ayrıldı, Kimse gedey boldı maldan ayrıldı; Kimse kózi qunqarınan ayrıldı, **Basına awır is tústi** Bozataw; **Ayra tústik** ashamaylı-qıyattan, Elatsız, jaylawsız qaldıń Bozataw. Qala buzıp Túrkmén **baǵrım daǵladı**, Kimdi dúreńledi kimin baǵladı. Ziywarıń xoshlasar qádirińdi bilip, Kózini jasartıp **baǵrını tilip**. Láyli Zleyxaday ne gózzal janan, **Ásir bolıp** qolǵa tústi Bozataw.

Joqarıda keltirilgen mısallarda shayırdıń “Bozataw” shıǵarmasında qollanılǵan *qaza tabıw-óliw, basına is túsiw-qıyın jaǵdayǵa ushıraw, ayra túsiw-ayrılıw, baǵrın daǵlaw-júregi awırıw, baǵrını tiliw-qıynalıw, ásir bolıw-tutqınǵa túsiw* sıyaqlı mısallardı kóriwimizge boladı. Bul mısallarda shayırdıń aytılajaq pikirdi ótkirlestiriw hám oqıwshıǵa jaqsı tásir ótkiziw maqsetinde sheber qollana alǵan.

Ájiniyaz shayırdıń qazaq aqın qızı Qız Meńesh penen aytısı hámimizge belgili. Onda shayırmız Qız Meńesh penen dásme-dás aytısqa túsken. Shayırdıń Qız Meńesh penen aytısında frazeologizmlerdiń tásirliklik, ótkirliklik beriwshi múmkinshiliklerin ustalıq penen paydalanadı. Mısalı: Saǵan men suwda turıp **názer saldım**, Aǵake, sálemińdi álik aldım. Qız emespen qızıǵıp **kórse qızar**, Kóringenge **kóz salıp** ne qılayın. Bolmasa mende qastıń, **duz tatpastan**, Qarama ash kóz nárese, kóziń tiyer. Shayırdıń Qız Meńesh penen aytısındaǵı qollanılǵan názer salıw-qaraw, kórse qızar-bir kórgen nársesine qızıp ketiberetuǵınlarǵa baylanıslı, kóz salıw-qaraw, kóriw, duz tatıw frazeologizmi duz tatpastan formasında berilip asın ishpew degen mánilerdi

bildiredi. Shayır hám Qız Meñesh ekewi de óz aytıs qatarlarında ótkir mánili frazeologiyalıq sóz dizbeklerin qollanıp aytısqa túsken.

Solay etip, frazeologizmler kórkem súwretlewdiń ájayıp til quralı sıpatında shayır shıǵarmaları tiliniń ózine tán obrazlılıǵın, tásirliiligin kúsheytiwde áhmiyetli orın tutadı. Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretpeleri qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń rawajlanıwında tiykarǵı orındı iyeleydi. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń izertleniwi boyınsha alınǵan nátiyjeler qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw basqıshların úyreniwde teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye. Ájiniyaz XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı klassik shayırı sıpatında xalqımızdıń mádeniy ómirinde ayırıqsha orın tutadı. Onıń ájayıp shıǵarmaları xalqımızdıń ruwxıy dúnyasınıń altın gáziynesine qosılǵan biybaha úles bolıp tabıladı. Shayırımızdıń hárbir miyrasın úyreniw hám meńgeriw biziń tiykarǵı wazıypalarımızdan biri bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- Алламбергенов К. Бұлбилзибан уллы шайыр. Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириў хәм тәрбия мәселелерин рауажландырыўдағы орны атамасындағы республикалық илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. Нөкис. 2014. Б.109.
- Хамидов Х. Әжинияз шығармаларының жаңа қол жазбалары. Әмиўдәрья. Нөкис. 1974. Б.114-119
- Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и диялектная система. Казан. 1976. С.221-276
- Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарихында. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1984. Б.18-20
- Насыров Д., Оспанов Д., Бекбергенов А., Сайытов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис. "Билим", 1995
- Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. Нөкис. "Қарақалпақстан", 2017